

Revisant els objectius de l'acadèmia. Les referències sobre immigració negroafricana a Espanya i Catalunya.

Laia Narciso Pedro
Departament d'Antropologia Social i Cultural,
Universitat Autònoma de Barcelona. España
laia.narciso@uab.es

EMIGRA Working Papers núm.133 (des. 2010)
ISSN 2013-3804

Resum

Aquest article presenta un recull i una revisió bibliogràfica de les publicacions acadèmiques sobre immigració negroafricana vinculada a temàtiques generals produïda a l'àmbit nacional espanyol, per analitzar en quina mesura la investigació s'ha interessat per les especificitats d'aquestes migracions des dels anys vuitanta, quan situem l'arribada d'aquesta població, fins a l'actualitat. Es mostra que les publicacions referents a la immigració negroafricana a Catalunya i Espanya, tot i no disminuir en volum al llarg de les diferents etapes vinculades als fluxos migratoris, han perdut pes específic respecte el total de publicacions sobre migracions. En relació a les temàtiques abordades s'observen desequilibris i buits importants.

L'article constata que les investigacions han centrat el seu interès en aquest grup segons l'evolució dels fluxos migratoris més que en les problemàtiques específiques viscudes pels immigrants negroafricans en els seus processos d'incorporació social, contribuint a invisibilitzar-les. La segona part del text es centrarà en tres àmbits concrets de producció, centrals en l'anàlisi de la immigració: mercat de treball, salut i educació.

Abstract

This paper presents a review of the academic publications about black African immigration produced nationwide in Spain with the aim to analyze the extent to which research has been sensitive to its specific features since the eighties, when the initial immigrant influx started, until today. The work provides evidence on how publication referred to black African immigration to Catalonia and Spain has lost relative weight in relation to the global production on migrations, despite the fact that it has not diminished in numbers through the different stages in which the new immigration cycle can be divided: important imbalances and gaps of knowledge on black African immigration to Spain and Catalonia can be observed..

The paper shows that research has focused on this migrant group according to the evolution of migration influxes rather than on specific problems as lived by black African immigrants in their processes of social incorporation, indirectly contributing to neglect them. In the second part of the study, we will focus on the specific areas of research, central for the immigration analysis: labour market, health and education.

Palabras clave / Keywords: recull bibliogràfic, immigració negroafricana, immigració subsahariana.

Cómo citar este artículo: **NARCISO, L.** (2010) "Revisant els objectius de l'acadèmia. Recull bibliogràfic sobre immigració negroafricana a Espanya i Catalunya." *EMIGRA Working Papers*, 133. Accesible en línea: www.emigra.org.es. Descarga realizada el (dd-mm-aaaa)

How to quote this paper: **NARCISO, L.** (2010) "Revisant els objectius de l'acadèmia. Recull bibliogràfic sobre immigració negroafricana a Espanya i Catalunya." *EMIGRA Working Papers*, 133. Available on line: www.emigra.org.es. Last retrieved on (dd-mm-yyyy)

1. Introducció.

Actualment podem afirmar que l'estudi de les migracions internacionals a l'Estat espanyol i Catalunya s'ha consolidat com a camp d'estudi específic de les ciències socials, i com a camp d'interès per altres ciències, especialment en àmbits com la salut o l'educació. Aquesta afirmació pot defensar-se amb diversos indicadors, d'una banda pel volum d'obres vinculades a aquesta temàtica, que va fer aparèixer ja al 2006 una obra de recopilació bibliogràfica, i de l'altra, per l'existència de grups i centres de recerca específics sobre aquesta temàtica presents a pràcticament tots els departaments de diferents disciplines vinculades a les ciències socials a les universitats espanyoles, i amb gran presència a les catalanes.

Aquesta consolidació ha de permetre fer una anàlisi de com s'està abordant aquest fet social, complex per la seva diversitat i especificitat en relació a les característiques de les diferents migracions segons orígens o diàspores de migrants, així com per les implicacions de transnacionalitat, i la importància que està adquirint a l'agenda política i a la societat.

L'objectiu d'aquest article és doble. En primer lloc, s'ha reconstruït la producció de temàtica general en relació a uns dels primers migrants internacionals presents a Espanya, i especialment a Catalunya, els negroafricans¹, que com veurem, es corresponen pràcticament amb persones procedents majoritàriament de Gàmbia i Senegal, per analitzar les temàtiques recurrents, els principals autors que hi ha treballat i els buits temàtics més destacables.

En segon lloc, però, em proposo explorar l'abast d'una inquietud. El meu coneixement pròxim, laboral i personal, de persones procedents d'aquests països, em permet constatar les vivències especialment dures per aquesta població en aquests moments de crisi econòmica, que no es veuen reflectides encara en la producció actual sobre migracions². Tot i que aquest buit pot explicar-se per l'actualitat del fenomen, es planteja la hipòtesi que des que la immigració negroafricana o senegambiana específicament, va passar a ser proporcionalment minoritària, sense disminuir la seva arribada en termes absoluts, l'interès acadèmic s'ha centrat a estudiar els processos i problemes socials relacionats amb d'altres col·lectius.

Per tant, abordaré quina ha estat la producció acadèmica en relació a les migracions procedents d'Àfrica negra en els últims vint anys, en general (deixant de banda les temàtiques específiques que requeririen un treball més extens que el que es pretén amb aquest article) per passar a comparar-la amb la producció, segons volum i temàtiques, sobre migracions en general o respecte altres col·lectius. Veurem, per tant, si la recerca

¹ Segueixo la utilització del terme "negroafricà" tot i que veurem que la majoria de publicacions es refereixen a "subsaharians", que és un terme més pròxim a les definicions que fan aquests immigrants respecte la seva pròpia identitat. Referir-se al grup ètnic d'origen ve seguit de la referència a la procedència africana "Àfrica occidental, oriental...", que, juntament amb la referència a la negritud serien opcions pròpies abans que la referència al Sàhara, punt de partida eurocèntric per diferenciar aquesta població de la dels països del nord d'Àfrica. Empro el terme "Senegambia" seguint a Kaplan, A. (1998), qui justifica el seu ús basant-se en criteris geohistòrics i etnolingüístics, atès que a Catalunya la majoria de la immigració negroafricana és procedent d'aquests països, i perquè la pertinença ètnica que utilitzen (fula, wolof, mandinga, sarahole, etc) va més enllà de les fronteres nacionals d'aquests dos països.

² L'impacte de la crisi als països d'origen fou analitzat, per exemple, al curs ofert per la Universitat Complutense l'estiu de 2009 "Migración, crisis y conflicto en África subsahariana", sense abordar el seu impacte aquí.

acadèmica ha estat un reflex del procés d'assentament dels diferents col·lectius a l'Estat, o ha anat més enllà, investigant els problemes socials vinculats al fenomen migratori actual, des de les perspectives dels protagonistes. És a dir, si la recerca simplement ha estat paral·lela als fluxos (novetat, interès inicial, invisibilització de l'especificitat en absència de percepció de conflictivitat o amenaça), *des d'una perspectiva receptora*, o bé ha estat vinculada a les problemàtiques experimentades per cada grup migrant, *des d'una perspectiva socialment sensible*. I, en concret, en relació amb els grups migrants de l'Àfrica negra.

2. Les migracions d'Àfrica negra a Espanya i Catalunya: una proposta d'anàlisi de la producció acadèmica.

Les migracions han estat un fenomen comú al llarg de la història, intrínsec a l'espècie humana, tot i això, es parla de la “nova immigració” del segle XXI, ja que es diferencia dels moviments de població existents fins ara especialment per dues característiques: la seva internacionalització i el seu volum en termes absoluts. És producte del context de globalització, on els moviments de població, així com els intercanvis monetaris, de mercaderies o de coneixement, s'han mundialitzat, són constant i en totes direccions, i són de caràcter *transnacional* (Glick Schiller, N. i Szanton Blanc, C., 1995; Portes, A., Guarnizo, L. i Landolt, P., 1999; Beck, U., 2000; Koser, K. i Al-Ali, N., 2002). El que caracteritza als *nous* immigrants ha estat que s'han convertit, en la major part dels casos, en una classe obrera que viu més enllà del model de fronteres “(...) els treballadors es converteixen en un component més de la circulació de recursos a escala global, que opera dins els límits de la divisió internacional del treball”. (Parella, 2007:124). Implica a una proporció significativa de persones i no és una activitat transitòria ni excepcional sinó caracteritzada per l'estabilitat en el temps, tot i la flexibilitat en l'espai.

Pel que fa a Espanya i Catalunya, la immigració en la última dècada ha esdevingut més significativa pel volum de persones en termes absoluts i per la seva intensitat temporal, així com per les seves noves característiques vinculades a l'estrangeria (Domingo, 2007). Tot i que autors alguns indiquen l'arribada de migració econòmica estrangera des de mitjans dels vuitanta, no és fins més tard, especialment a partir de l'any 2000, que aquesta *nova immigració* comença a ser significativa, i s'accelera el flux migratori, consolidant el fet migratori i constituint la migració internacional com a “fet o problema social” al nostre context. (Cachón, 2003 citat per Parella, 2007:122). Aquest procés és nou als *països del sud d'Europa*, i es produeix perquè les seves transformacions internes generen demanda en sectors on l'economia submergida ja era una pràctica habitual (agricultura, la construcció, el servei domèstic i alguns sectors industrials).

Així doncs, el context de capitalisme globalitzat amb altes desigualtats, amb circulació de recursos a escala global, té en les migracions el nou “exèrcit de reserva”. Justament en aquest moment és quan comença l'arribada de persones procedents especialment d'Àfrica (Marroc i Àfrica negra). Les causes concretes que porten a Espanya i especialment a Catalunya a persones procedents d'Àfrica negra han estat descrites en aquests mateixos termes: la tradició migratoria intra-continental, l'empobriment dels països d'origen, la dificultat per accedir als països més rics i el bon moment econòmic de destí (Kaplan 1998; Gómez Fayrén i Bel Adell, 2000; Rodriguez, D. 2002a; Jabardo, 2004; Alvear, B., 2008)

Segons Kaplan, a l'Àfrica occidental l'emigració és una estratègia familiar que històricament s'ha manifestat en diferents patrons migratoris. (Kaplan,1998:94)

L'autora refereix a Findley i Ouedraogo (1993) que distingeixen entre estratègies de supervivència i estratègies de mobilitat. Les primeres són migracions mixtes de tipus rural/urbà, és dir les persones es desplacen del camp a la ciutat o a països limítrofs per realitzar feines temporals, amb l'objectiu d'obtenir diners per a les despeses bàsiques dels grups domèstics. Les segones són migracions bàsicament masculines i transcontinentals sovint amb destí a Europa però passant per altres països africans més llunyans com Nigèria i Líbia, per reunir els diners suficients per assumir la despesa del viatge. Es tracta d'una inversió familiar amb l'expectativa de millorar la categoria socioeconòmica dels membres i diversificar les seves fonts d'ingrés. Els diners obtinguts s'utilitzen a més de per despeses bàsiques, per educació dels infants, i per a la construcció de vivenda sòlida.

En aquesta línia, Mendiguren (2010), exposa com entre una de les comunitats negroafricanes amb més tradició migratòria a Europa, les d'ètnia soninké, la migració és una forma més de solidaritat no només familiar sinó comunitària (entenen per comunitat les relacions referents a la pertinença a una ètnia, clan, llinatge, segment, família extensa, classe social, grup d'edat, poblat, barri, regne o religió (2010: 131)) com a estratègia per assegurar protecció social, poder i prestigi entre els membres de la comunitat. Les xarxes d'ajuda mútua i solidaritat familiar i comunitària es reproduïxen 'en el temps i l'espai' també el transnacional, esdevenint un dels pilars de la seva reproducció social.

A partir dels anys setanta s'inicia a la regió d'Àfrica occidental un important deteriorament ecològic que repercuteix directament en les possibilitats econòmiques i l'augment de les migracions. Inicialment, s'inicien migracions intercontinentals, d'homes, i les persones procedent de Senegal i Gàmbia segons Kaplan (1994: 96), es mouen especialment cap a Nigèria, a treballar a les mines de pedres precioses. D'allà surt un vol Lagos-Madrid que no requereix visat, i per molts suposa la porta d'entrada a Europa en un moment on accedir-hi és cada vegada més difícil. Els primers immigrants senegambians arriben a un destí originàriament no previst però aviat es mouen de Madrid al Maresme, per la demanda de mà d'obra agrícola que hi havia a la zona. Així doncs una arribada "casual" a un país on no hi havia hagut intensos llaços històrics³, ni lingüístics, ni comercials... que poc a poc produeix l'assentament de les migracions negroafricanes, especialment un cop s'inicien els processos de reagrupament familiar (el primer al 1991) i arriben també les primeres dones.

De forma específica, Jabardo (2004) sosté que les causes que expliquen la immigració senegambiana a Catalunya són en part contradictòries. D'una banda l'exclusió d'Àfrica dels processos de globalització econòmica (amb la perpetuació de l'empobriment i els índex més baixos de desenvolupament) i de l'altra, l'augment de les xarxes informacionals que connecten els africans amb la resta del món (que fan entre altres que circuli la informació suficient per conèixer que Catalunya requereix mà d'obra, i com indicava Kaplan (1998), els canals socials que faran que es vagi establint reproduint la seva distribució ètnica d'origen).

³ Sepa Bonaba, E. (1998a) apunta que sí que existeixen relacions històriques entre països d'Àfrica subsahariana i Espanya, i les narra des del S. XIV amb la colonització i el tràfic d'esclaus fins a l'actualitat.

Quan es consoliden les migracions transnacionals a Catalunya, a partir de l'any 2000, s'inicia l'arribada de persones d'una gran diversitat d'orígens i s'accelera el flux migratori, les migracions negroafricanes, tot i no deixar d'augmentar, passen a ser relativament minoritàries, i així al 2009, la població amb nacionalitats de països d'Àfrica subsahariana representen el 5'3% de la població estrangera total, segons dades de l'Idescat, amb presència més significativa en alguns enclavaments.

Ara sí que podem parlar sense discussions d'una història de contacte, la transnacional, que de la mateixa manera que passa amb altres col·lectius o diàspores, planteja noves realitats i per tant nous debats en l'àmbit científic vinculats tant a *origen* com a *destí*.

Com s'ha abordat aquesta anàlisi des del món acadèmic, en el context concret de Catalunya i Espanya?

La recopilació de Bardají (2006) i de la producció científica sobre migracions a Espanya (Observatorio Permanente de la Inmigración) permet observar el volum de producció i especialment les temàtiques concretes abordades des dels anys vuitanta fins a l'any 2006. Així, des de finals dels vuitanta i inicis dels noranta, coincidint amb el canvi de model migratori, hi ha obres referents a immigració estrangera a l'Estat espanyol i Catalunya. Concretament, apareix la primera gran investigació a escala nacional al 1987, desenvolupada pel Colectivo IOE, *Los inmigrantes en España*, en un monogràfic publicat per la revista *Documentación social* de Cáritas Española (n. 66, 1987).

Bardají reproduïx l'argument del Colectivo IOE segons el qual bona part dels experts en emigrants espanyols, o experts en minoria gitana o barris marginals, passen a interessar-se per aquesta *nova immigració* i és a finals dels vuitanta i inici dels noranta quan es comença a construir 'l'expert en migracions', fins que ja al 2002 trobem "una explosión numérica de expertos en cuestiones migratorias en cualquier rincón del Estado" (Bardají, 2006: 19). Així doncs podem parlar que alhora que es consoliden les migracions a l'Estat es consolida l'interès acadèmic/científic respecte aquest fet social. Apunta també com als últims anys, les publicacions es van especialitzant escollint algun tema monogràfic deixant enrere les publicacions més generalistes sobre immigrants estrangers o sobre nacionalitats en concret. Podem pensar que aquest canvi es produeix per diversos motius d'una banda pel funcionament propi de l'acadèmia, on el major nombre d'experts implica més producció, suposadament aprofundiment i especialització, o per altra banda per les característiques de les migracions en cada moment, que fa que amb la major diversificació d'orígens i volum de població parlem de realitats més concretes i específiques per a cada col·lectiu.

Així doncs, analitzarem la confluència de dos factors en l'interès i la producció sobre la immigració negroafricana: l'arribada de població de nous orígens, ràpidament i amb volums molt més importants, que fa que les migracions negroafricanes passin a ser minoritàries, i en segon lloc, l'augment del nombre d'investigadors i de l'especialització respecte a les temàtiques abordades.

La metodologia de recerca de la bibliografia específica s'ha fet seguint tres criteris principals:

- Multidisciplinarietat (antropologia, sociologia, geografia, demografia, ciències de la salut i de l'educació)
- Periodització dins dels últims vint i cinc anys (1985-2010)
- Articles, capítols de llibre o llibres i tesis de producció espanyola i catalana, fruit de treballs de recerca, i no versions divulgatives o premsa.

La cerca realitzada s'ha fet en català i castellà, a diferents bases de dades: ISOC (CSIC), ISI Web of Knowledge, ERIC (CSA), ERIC (EBSCO) i Dialnet, així com a les dades que aporten diferents investigadors a les pàgines webs dels Departaments d'Universitats espanyoles, i reculls bibliogràfics sobre Immigració ja existents.

Les paraules clau per a la cerca han estat:

- Àfrica, Àfrica negra, africà, africana, negroafricà, negroafricana.
- Subsahariana, subsaharià.
- Gambians, gambià, gambiana.
- Senegalesos, senegalès, senegalesa.
- Mandinga, mandinka, malinké, mandé o manden / bambara / soninké, sarakole, seraculeh, o serahuli / wolof / fula, fulani, peul, pula o fulfuldeh / diola, yola o djola / tucolor / serer o serere.
- Combinatòria d'aquestes categories amb Salut, Educació i Mercat de treball.

3. La producció acadèmica sobre immigració negroafricana a Espanya i Catalunya.

L'anàlisi de la producció acadèmica respecte immigració negroafricana a Espanya i Catalunya es planteja a continuació creuant dos aspectes: d'una banda dividint la producció en diferents etapes, corresponents a diferents moments d'assentament de la immigració negroafricana al territori juntament amb els fluxos generals d'altres orígens, comentats a l'apartat anterior, i de l'altra, agrupant la producció a partir de les temàtiques de les quals s'ocupen.

Respecte al primer punt, cal dir que l'arribada de població estrangera procedent d'Àfrica negra, especialment de Senegal i Gàmbia, a Espanya va suposar cap a mitjans del vuitanta i inici dels noranta l'aparició d'un nou fenomen social i un nou camp d'estudi per als investigadors/es. Kaplan (1998) situa les primeres arribades d'homes cap a 1985, i les primeres arribades de dones cap al 1991 amb el procés de reagrupament familiar que es va promoure aquell any, que ens indica alhora la superació d'un primer període d'assentament.

Distingirem, per tant, un primer període d'arribada de població, especialment masculina entre 1985-1991, i un segon període a partir dels reagrupaments del 1991 i fins al moment en que es diversifica l'arribada d'orígens de la població estrangera, aproximadament l'any 2000, per tant entre 1992-2000 i un tercer període, des de llavors fins a l'actualitat, 2001-2009.

Respecte a la segona qüestió, les temàtiques recopilades, cal dir que es recullen d'una banda les obres generalistes respecte al grup migrant, i de l'altra, temàtiques específiques vinculades a mercat de treball, salut i educació referides a la immigració negroafricana, entenent que aquests són els àmbits centrals de la incorporació al nou context social, deixant de banda per a aquesta anàlisi aspectes més específics com les polítiques o mitjans de comunicació, entre altres. La qüestió de gènere es té en compte de forma transversal en la producció. Per tal de fer una anàlisi de les temàtiques abordades i els buits existents, aquesta es compararà amb la producció acadèmica nacional sobre immigració en general durant el mateix període, recopilada per Bardají (2006).

Seguint els criteris anteriors, les obres generalistes⁴, és a dir que parlen de la immigració negroafricana, o de la senegambiana en particular, o que fan referència a migrants procedents de països de l'Àfrica negra, són les següents:

De 1985 a 1991: López Torres, C. ; López Torres, M. & Roig, A. (1991), Vi-Makomé (1990).

De 1992 a 2000: Bel Adell, C. et al. (1996), Bel Abdell, C. i Gómez, J. (2000), Domingo, A., Clapes, J., i Prats, M. (1995), Díaz, B. (1997), Giménez, C. (1993), Gozálviz Pérez V. (dir); Ponce, G., et al. (1993; 1995), Kaplan A. (1993; 1995; 1998), Maguemati, W. (2000; 2000a), Martínez, M. F., García, M., Jariego, M. Rodríguez, S. i Checa, F. (1996), Mosca, L. (1994), Navas, M. et al. (2000), Ribas, N. (1996; 1999), Sepa Bonaba, E. (1993; 1998a; 1998b), Traore, S. (1993), Vi Makomé (1992).

De 2001 a 2009: Alberdi, J., Alcalde, A. R. Bidaurratzaga, E. i altres. (2006), Crespo, R. (2001), Cornejo, R. (Ed.), Cuadrado, M. I., Navas, M. (2003), D'halleweyn, L.K. (2004), El Hadji, A. N.(2007), Farjas, A. (2002; 2002a; 2002b; 2003), Galledo, C. (2002), Iniesta, F. (2001; 2002; 2007), Jabardo, M. (2001; 2004; 2006), Kabunda, M.(2002), Khachani, M. (2006), Programa de Migraciones Internacionales de la Organización Internacional del Trabajo (Ginebra) ; presentado por la Fundación Paulino Torras Domènech (2002), Ramos, F. (2004), Rodríguez García, D. (2001; 2002; 2002b; 2004), Ruiz Haro, I. (2002), Sepa Bonaba, E. (2004), Sow, P. (2002; 2003; 2004; 2005; 2007), Vieitez, M.S. i Jabardo, M. (2007).

Els autors a destacar (per la transcendència de l'obra o la quantitat de publicacions) que han abordat **temàtiques generals** en relació a la immigració negroafricana són els següents: en un primer moment, Adriana Kaplan, Edmundo Sepa Bonaba i Natàlia Ribas i, en un segon moment, Anna Farjas, Mercedes Jabardo, Ferrán Iniesta, Dan Rodríguez García i Papa Sow.

Es pot observar com l'aparició d'estudis en aquesta temàtica, coincideix amb el moment en el que la immigració negroafricana comença a ser significativa pel seu volum i assentament al territori (a partir de 1992), i amb el col·lectiu marroquí, és l'objecte dels primers estudis realitzats en l'àmbit nacional sobre migracions centrats en un únic flux.

Els temes tractats són principalment descripcions de les característiques generals del procés migratori i assentament a Catalunya, o a alguna altra zona de l'Estat.

Dins d'aquests podem distingir entre els treballs que es centren en les **característiques del grup en "destí"**:

Vi-Makomé, I. (1990). *España y los negros africanos: ¿la conquista del Edén o del infierno?* Barcelona: La Llar del Llibre. ISBN 84-7279-448-2. IE381.

López Torres, C., López Torres, M. & Roig, A. (1991). *La immigració senegalesa a la ciutat de Terrassa: un intent d'aproximació a la seva realitat: una aposta per la convivència*. Bellaterra.

Vi-Makomé, I. (1992). Inmigración negra africana en Cataluña, en *Sobre interculturalitat: documents de treball de la segona Escola d'Estiu*. Fundació SER.GI : Programa TRAMA, 1992 ; p. 85-91.

⁴ Les referències complertes dels textos es troben a continuació, classificades segons temàtica i ordenades cronològicament, per tal d'apreciar les tendències.

Giménez, C. (1993). Flujos migratorios del África Subsahariana, en *África, España y la Comunidad Europea: flujos migratorios y cooperación*. Madrid: Fundación Friedrich Ebert, D.L. p. 207-215.

Gozálvez Pérez, V. (dir); Ponce, G. et al. (1993). *Inmigrantes marroquíes y senegaleses en Alicante y Castellón: características demográficas, socio-económicas*. Alicante: Secretariado de Publicaciones, Universidad de Alicante, ISBN 84-7908-109-0.

Sepa Bonaba, E. (1993). *Els negres catalans: la immigració africana a Catalunya*. Altafulla -. ISBN 84-7900-042-2. IE423.

Gozálvez Pérez, V. (1995). Inmigrantes marroquíes y senegaleses en Alicante y Castellón, en *Inmigración extranjera y planificación demográfica en España* La Laguna, Departamento de Geografía de la Universidad, [s.a.]. - pp. 541-546.

Domingo, A., Clapes, J., i Prats, M. (1995). *Condicions de vida de la població d'origen africà i llatinoamericà a la Regió Metropolitana de Barcelona: una aproximació qualitativa*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona.

Bel Adell, C. et al. (1996). *Realidad social de la inmigración: condiciones de vida del inmigrante africano en el municipio de Murcia*. Murcia: Servicio de Publicaciones, Universidad de Murcia.

Martínez, M. F., García, M., Jariego, M. Rodríguez, S. i Checa, F. (1996). La integración social de los inmigrantes africanos en *Andalucía: necesidades y recursos*. Sevilla: Junta de Andalucía, Consejería de Trabajo e Industria, D.L. ISBN 84-7936-096-8. IE452.

Díaz, B. (1997). *Todo negro no igual: voces de emigrantes en el barrio bilbaíno de San Francisco*. Barcelona: Virus; Bilbo: Likiniano Elkarte, ISBN 84-88455-38-0. IE477.

Sepa Bonaba, E. (1998a). La immigració negreafricana a Catalunya i Europa: visió sociològica, a *Revista Catalana de Sociologia*, núm.6, 1998, pp.64-67.

- (1998a). La immigració negreafricana a Catalunya i Europa: visió sociològica. *Revista catalana de sociologia*, ISSN 1136-8527, N° 6, 1998, pags. 71-74.

- (1998b). Els africans a la Catalunya multicultural, a *L'Avenc: Revista de història i cultura*, ISSN 0210-0150, N° 226, 1998, pags. 64-67.

Cebrián de Miguel, J.A. y Viña, S. (1998) Subsaharianos en España, en *Migraciones*, n° 3, 1998, págs. 141-168. ISSN 1138-5774.

Gómez, J. & Bel Adell, C. (2000). Nueva inmigración africana en España: inmigrantes subsaharianos en - Vol. 1, comunicación 4, 16, en *Congreso sobre la inmigración en España España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo* (2º. 2000. Madrid). Vol. 1: Flujos migratorios. Madrid: Universidad Pontificia Comillas.

Lacomba, J. (2000). Inmigrantes senegaleses, Islam y cofradías en Valencia (España). *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 16, pp.85-103.

Maguemati, E. (2000a). *Inmigración subsahariana en España: los senegaleses en Madrid*. Madrid: Universidad Complutense, Facultad de Ciencias Políticas y Sociología.

- (2000b). Estudio sobre la inmigración de los senegaleses en la Comunidad de Madrid desde una perspectiva de redes sociales, en *Congreso sobre la inmigración en España España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo* (2º. 2000. Madrid). Vol. 1: Flujos migratorios, documento 4, 21 p. Madrid: Universidad Pontificia Comillas.

Navas, M. et al. (2000). Una aproximación psicosocial a la inmigración africana en un municipio del poniente almeriense: causas, consecuencias y políticas futuras, en *Congreso sobre la inmigración en España España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo* (2º. 2000. Madrid). Vol. 9: Inmigración en El Ejido y el poniente almeriense. Vol. 9, comunicación 3, 16 p. Madrid: Universidad Pontificia Comillas.

Goldberg, A. y Pedone, C. (2001). Cadenas y redes migratorias internacionales. Aproximación a un análisis comparativo de dos casos: senegaleses en Barcelona y ecuatorianos en Murcia, en *Actas del IV Congreso del CEALC: "América Latina, sumando visiones ante el nuevo milenio*. Tarragona.

Jabardo, M. (2001). *Ser africano en el Maresme. Migración, trabajo y etnicidad en la formación de un enclave étnico*. Tesis Doctoral UAM.

Lacomba, J. (2001). Inmigrantes senegaleses, Islam y cofradías, en *Revista Internacional de sociología*, nº 29, mayo-agosto, pp.163-187.

Farjas, A. (2002a). El proceso migratorio gambiano en la provincia de Girona, en *Congreso sobre la inmigración en España La inmigración en España: contextos y alternativas* (3º. 2002. Granada). -. Vol. 1: Resúmenes de ponencias y comunicaciones 56. Granada: Universidad de Granada, Laboratorio de Estudios Interculturales.

- (2002b). El procés migratori gambià a comarques gironines: el cas de Banyoles, Olot i Salt. Tesis Doctoral. Universitat de Girona.

- (2002c). Hijos e hijas de inmigrantes gambianos en la provincia de Girona, en García Castaño, F. J. y Muriel, C., *La inmigración en España: contextos y alternativas*. Granada: Universidad de Granada, Laboratorio de Estudios Interculturales.

Gallego, C. (2002). *La Inmigración Africana en Zaragoza. Espacio, discurso y memoria de los procesos migratorios en Aragón*, tesis de doctorado, Pujadas, J. J. (Dir.), Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

Maya Jariego, I. (2002). Tipos de redes personales de los inmigrantes y adaptación psicológica, en *Redes. Revista Hispana para el Análisis de Redes Sociales 2002*.

Cuadrado, M.I. & Navas, M. (2003). Actitudes hacia inmigrantes africanos y gitanos: un estudio comparativo, *Apuntes de Psicología*, ISSN 0213-3334, Vol. 21, Nº. 1, 2003, Pág. 2.

Sow, P. (2003). *Sénégalais et gambiens en Catalogne (Espagne): analyse géo-sociologique de leurs réseaux spatiaux et sociaux*. com. T UAB/06564 V.1 i V.2 tesis doctoral Universitat Autònoma de Barcelona.

Jabardo, M. (2004). Moral y objetividad. Inmigración, compromiso y antropología en la comarca del Maresme (Cataluña) y la investigación en Téllez Infantes, A. (coord.) (2004). Experiencias etnográficas, experiencia antropológica: reflexiones y trabajo de campo en el ámbito de la emigración. pp. 219-242.

Massó, E. (2004). Inmigración senegalesa en Granada. Capital social, asimilación y resistencia culturales, economía informal, en *Gazeta de antropología*, 20, pp.20-23.

Sow, P. (2005). "Formes et comportement d'épargne des Sénégalais et Gambiens de la Catalogne (Espagne)", in *Géographie et Cultures* n° 56, pp. 39-56.

Cornejo, R. (ED.) (2007). *Memoria colonial e inmigración: la negritud en la España postfranquista*. Barcelona: Bellaterra.

Sow, P. (2007). Aproximació a la immigració africana a Catalunya, a *AUSA XXIII* n°.159. Patronat d'Estudis Osonencs, pp. 203-212.

El Hadj, Amadou Ndoeye (2009). Inmigrantes negroafricanos en Europa: una metáfora de la situación del continente africano, en VI Congreso sobre las migraciones en España: A Coruña, 17-19 de septiembre de 2009, ISBN 978-84-9749-399-4 , pags. 899-903.

Domingo Valls, A. i Bayona, J. (2010). Los hogares de la población de nacionalidad extranjera en España en el año 2001, en *Papers: revista de sociología*, núm. 95, 3, 2010. pags. 731-754. ISSN 0210-2862.

Kouadio A.L y Fernández Alvarez, O. (2010) La exogamia vivida: sexo, afecto y "papeles" entre los inmigrantes subsaharianos en León, en *Estudios humanísticos. Historia*, Nº. 9, 2010, págs. 245-272. ISSN 1696-0300.

Característiques del context "d'origen" a nivell històric i al marge dels processos migratoris:

Mosca, L. (1994). *Africa Occidentale francofona. Benin, Burkina Faso, Costa d'Ivori, Guinea, Mali, Mauritania, Níger, Senegal, Togo nella*. Biblioteca della Facoltà di Scienze Politiche dell'Università degli Studi di Napoli "Federico II".

Calvo, L. (1997). África y la antropología española, en *Revista de dialectología y tradiciones populares*, Tomo 52, Cuaderno 2, 1997, Págs. 169-186. ISSN 0034-7981.

Iniesta, F. (2001). *El planeta negro. Aproximación histórica a las culturas africanas*. Madrid: Los libros de la catarata.

- i Roca Álvarez, A. (coord) (2002). *África en la frontera occidental*. Sial ediciones.

Kabunda, M. (2002). *África subsahariana ante el nuevo milenio*. Ed. Pirámide.

Sow, P. (2002). European aid towards the African challenge, in *Nova Africa* n° 11, pp. 45-53, CEA-B.

Sepa Bonaba, E. (2004) Otra África es posible, otro mundo es posible, en *Ecología política*, ISSN 1130-6378, Nº 27, 2004, pags. 35-47.

Alberdi, J.; Alcalde, A.R.; Bidaurratzaga, E. i altres. (2006). *África en el horizonte: Introducción a la realidad socioeconómica del África Subsahariana*. Madrid: Los libros de la catarata.

Carballo de la Riva, M. (2009). Migración y desarrollo: la incidencia de África subsahariana en la agenda política. *Documento de trabajo, 13*. Instituto Universitario de desarrollo y cooperación. Universidad Complutense de Madrid.

O bé en relació amb els **processos migratoris “d’origen”**:

Traore, S. (1993). Les modèles migratoires soninké et poular de la vallée du fleuve Sénégal" *Revue Européenne des Migrations Internationales*. Vol. 10 n°3.

Rodríguez García, D. (2001). "Inmigración africana hacia Europa: ¿un proceso sin fin?. El caso de Gambia", en Ô Willaeri (La cooperació), *Full informatiu d'ETANE especial 10ª Diada Cultural Afrocatalana*, núm.1, junio p.5-7.

Ramos, F. (2004). Mitos y sueños del proyecto migratorio de los sujetos inmigrantes. La inmigración africana: factores históricos influyentes En *Trabajo social y educación social con inmigrantes en países receptores y de origen*. -. 75-86 Ediciones Aljibe.

Alvear, B. (2008). Los flujos migratorios actuales en África Subsahariana: el predominio de la migración intra-africana sobre la extra-africana. *Documento de trabajo*, n° 50/2008. Real Instituto el Cano.

I, en d’altres, les condicions d’origen i destí en relació, i especialment pel que fa a les **continuïtats i discontinuïtats socioculturals arran dels processos migratoris**. Dins d’aquests destaca especialment l’interès per analitzar els **processos adaptatius**, d’assimilació o integració social:

Kaplan Marcusán, A. (1993). *Aproximaciones descriptivas a la situación de origen de los inmigrantes de la región de Senegambia*. Tesis doctoral UAB.

- (1995). Variabilidad en los procesos de integración social, aculturación e identificación en los colectivos de inmigrantes senegambianos en Catalunya.
- (1996) Procesos migratorios y relaciones interétnicas. Actas del VII Congreso de Antropología Social, sep 1996, Zaragoza, Universidad de Zaragoza.

Ribas, N. (1996). *La heterogeneidad de la integración social: una aplicación a la inmigración extracomunitaria (filipina, gambiana y marroquí) en Cataluña (1985-1996)*. Dra. Carlota Solé i Puig (dir.) tesis. Bellaterra, 1996. - 2 v. -. IE461 IE462.

Kaplan Marcusán, A. (1998). *De Senegambia a Cataluña: procesos de aculturación e integración social*. Fundació "La Caixa" ISBN 84-7664-605-4. IE510.

Crespo, R. (2001). Les cultures dels immigrants: la religió i la tradició de l'Àfrica subsahariana com a factor d'adaptació, a *Societats pluriculturals i educació: la interculturalitat com a resposta*. Girona: Servei de Publicacions de la Universitat de Girona: Ajuntament de Girona, pp. 93-105.

Ruiz Haro, I. (2002). Procesos adaptativos de la inmigración senegambiana en Cataluña: grupos domésticos, estrategias de movilidad y concentración territorial en Sabadell (Barcelona), en García Castaño, F. J., y Muriel, C., *La inmigración en España: contextos y alternativas*. Granada: Universidad de Granada, Laboratorio de Estudios Interculturales.

Farjas, A (2003). *Teregunné: els immigrants gambians : un viatge d'anada i tornada*. Girona: Diputació de Girona, 2003.

Una part de la producció es refereix al **procés de transició** que viuen els migrants negroafricans abans d'assentar-se definitivament a un territori, com la qüestió del pas per Marroc:

Programa de Migraciones Internacionales de la Organización Internacional del Trabajo (Ginebra); presentado por la Fundación Paulino Torras Domènech (2002). *La inmigración irregular subsahariana a través de Marruecos y hacia la Unión Europea*. Barcelona : OIT, 2002. - 1 carpeta. -. MI179. Ginebra : OIT, 2002. - 140 p. -. ISBN 92-2-3-313285-1.

D'halleweyn, L. K. (2004). La puerta trasera. La migración ilegal subsahariana desde Libia hacia Europa en *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid : TEIM, UAM, pp.469-470.

Khachani, M. (2006). *La emigración subsahariana: Marruecos como espacio de tránsito*. Barcelona: CIDOB edicions, 2006. - 146 p. -. ISSN 1697-7688. CIDOBMIG10.

El Hadji, A.N. (2007). La emigración senegalesa hacia España, en *La inmigración irregular en Tenerife* Tenerife: Observatorio de la Inmigración de Tenerife (OBITen), Cabildo Insular. pp.411-416.

També, més recentment, s'introdueix la **perspectiva transnacional**, més enllà de l'anàlisi origen-destí, com un continu que s'interrelaciona en múltiples direccions afectant les realitats tant d'origen com dels diferents destins, que poden relacionar-se també entre sí. Aquesta última qüestió ha generat un debat acadèmic, sobre fins a quin punt la immigració senegambiana de Catalunya forma part o no d'una diàspora de migrants senegambians o subsaharians:

Suárez, L. (1998). Los procesos migratorios como procesos globales: El caso del transnacionalismo senegalés. A *Ofrim/Suplementos*, nº 3, pp. 39-63.

Rodríguez, D. (2002a) Aquí y allí: trans migración y replanteamiento de la dicotomía origen/destino a través del caso de la población senegambiana residente en Cataluña, en *Congreso sobre la inmigración en España La inmigración en España : contextos y alternativas* (3º. 2002. Granada). -. Vol. 1 : Resúmenes de ponencias y comunicaciones. IE128. Granada : Universidad de Granada, Laboratorio de Estudios Interculturales.

- (2002b). *Endogamia, exogamia y relaciones interétnicas: un estudio sobre la formación y dinámica de la pareja y la familia centrado en inmigrantes de Senegal y Gambia entre Cataluña y África* : tesis de Doctorado en Antropología Social y Cultural. comunic. T UAB/05972 V.1 Tesis doctoral UAB.

- (2004) *Inmigración y mestizaje hoy. Formación de matrimonios mixtos y familias transnacionales de población africana en Cataluña*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions (Publicacions d'Antropologia cultural, 24).

Jabardo, M. (2004b). Ciudadanía transnacional y ciudadanía de grado. La construcción de la africanidad más allá del territorio. A *Actes del Congrés Internacional d'Estudis Africans. IV Congrés d'Estudis Africans del Món Ibèric*. Organitzat per la Generalitat de Catalunya, LISA i ARDA del 12 al 15 de gener de 2004.

Sow, P. (2004a). "Prácticas transnacionales y espacios de acción (wáar) de los Senegaleses en España", in *Migración y Desarrollo*, Ángeles Escrivá and Natalia Ribas ediciones), Madrid, CSIC-Politeya, pp. 235-254.

Jabardo, M. (2006). *Senegaleses en España. Conexiones entre origen y destino*. Observatorio permanente de la Inmigración. Madrid: Subdirección General de Información Administrativa y Publicaciones, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

- i Vieitez, M.S. (2006). África subsahariana y diáspora africana: género, desarrollo, mujeres y feminismo, en Echart, E. i Santamaría, A. (2006) *África en el horizonte: introducción a la realidad socioeconómica del África subsahariana*. Madrid: Los libros de la Catarata. pp. 165-195.

Iniesta, F. (coord.)(2007). *África en diáspora: movimientos de población y políticas estatales*. CIDOB.

Sow, P. (2007). "Diásporas africanas y mundialización: de la representación histórica a la toma de conciencia", pp. 135-150, *África en Diáspora. Movimientos de población y Políticas estatales* (F. Iniesta edición), Barcelona, Fundación Cidob.

Ávila Molero, J. (2008). Redes personales de africanos y latinoamericanos en Cataluña, España. Análisis reticular de integración y cambio, en *Redes. Revista Hispana para el Análisis de Redes Sociales* 2008.

Vázquez Silva, I. (2008). "La inmigración senegalesa en Galicia: las redes transnacionales." En *VI Congresso Português de Sociologia: Mundos sociais:saberes e práticas*. Universidade Nova de Lisboa. Faculdade de Ciências sociais e humanas.

Trobem també algunes obres que aborden qüestions específiques relacionades amb la situació de les dones negroafricanes migrants. En el cas de les migracions procedents d'Àfrica negra, com en altres casos que els homes siguin els responsables familiars de la migració, i per tant els primers en emprendre la iniciativa migratòria, va fer inicialment que s'obviessin característiques específiques de les dones en les migracions i es contribuís a la seva invisibilització. Algunes autores com Solé, C. (1994), Juliano, D. (1994), Kaplan, A. (1998; 2000), entre altres, van denunciar aquest fet, i es va intentar deixar de parlar de "la problemàtica de la dona immigrant", per tal de no contribuir als estereotips de dona vulnerable, ignorant, sense iniciativa i, en definitiva, sense agència:

"(...) en el mundo rico donde esperan mejorar sus condiciones de vida, las mujeres pobres son vistas como pobres mujeres a las que se puede utilizar..."
(Juliano, 1994 a Potts:1990)

Sarmiento, C. (1985). Las mujeres de Senegambia, en *Poder y Libertad*, 1985, (6): 64-71. ISSN: 0212-3231.

Jabardo, M. (1998). Inmigración femenina africana y la construcción social de la "Africanidad", en *Ofrim suplementos*, nº 3, pp.175-190.

Ribas, N. (1999). *Las presencias de la inmigración femenina: un recorrido por Filipinas, Gambia y Marruecos en Cataluña*. Barcelona: Icaria, 1999. - 463 p. -. ISBN 84-7426-450-2. IE573.

Kaplan, A. (2000a). Integración social, identidad étnica y género: la salud sexual y reproductiva de las mujeres migrantes subsaharianas: retos e implicaciones. En *Congreso sobre la inmigración en España España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo* (2º. 2000. Madrid).

- (2000b) Consequences of a global adult education strategy: the case of rural African migrant women in Spain. Bellaterra: Centre d'Estudis Demogràfics.

Solsona, M.; Carmo Fonseca, M.D y Merino, M. (2003). Cambio demográfico, migración y salud reproductiva: el papel de las mujeres senegalesas en la constitución de las familias, en *Papers de Demografía*, 2003 (220): 21 p.

Sow, P. (2004b). "Mujeres inmigrantes y/o esposas de inmigrantes senegaleses y gambianos en Cataluña (España): entre la vida familiar y la vida profesional", *Revista Documents d'Anàlisi Geogràfica*, número 43, pp. 69-88. Bellaterra, (Barcelona, UAB.).

Kaplan, A. (2007). Las migraciones senegambianas en España: una mirada desde la perspectiva de género en Iniesta, F. (2007) *Africa en diáspora: movimientos de población y políticas estatales*, ISBN 84-87072-79-8, pags. 153-168.

Com a absències a destacar, en comparació amb les publicacions sobre migracions en general, podem apuntar: la baixa inclusió dels migrants negroafricans en obres compilatòries que recullen comparativament diferents col·lectius; la manca de dades especialment longitudinals als principals registres estadístics per no haver-se registrat les diferents nacionalitats africanes i en concret negroafricans⁵; la baixa inclusió dels immigrants de l'Àfrica negra quan es parla de musulmans, tot i que aquesta és per molts una característica important de la seva identitat; el baix interès per l'impacte en la transformació social que han produït en origen les migracions, ja que quan es parla d'origen és en termes descriptius o per entendre comportaments o processos a destí; la pràcticament nul·la producció d'estudis sobre racisme i racialització, tot i que a nivell internacional s'ha mostrat com a factor especialment discriminatori per a comunitats negres i aquest ha estat, indubtablement, un fenomen real i creixent amb la seva incorporació a Catalunya i Espanya.

En general, pel que fa al cas senegambià, a mida que avança l'assentament de la població procedent d'aquests països a Catalunya, es manté o fins i tot augmenta la producció. Tot i això veiem com a partir de l'any 2000, un cop les migracions s'internacionalitzen, es obres publicades respecte a migracions negroafricanes no deixen d'augmentar en el temps però el volum de producció és menor respecte a d'altres col·lectius o grups migrants d'altres nacionalitats (per exemple marroquins, xinesos o llatinoamericans; vegeu Bardají, 2006).

4. Conclusions: de l'anàlisi dels fluxos a l'anàlisi dels problemes socials.

L'objectiu d'aquest article era fer una anàlisi de la bibliografia existent sobre població procedent d'Àfrica subsahariana i especialment de Senegal i Gàmbia, mostrant

⁵ En el cas dels menors, aquesta deixadesa encara era més aguda atès que es tendia a no registrar-ne el sexe durant tota la primera etapa d'immigració. Vegeu Carrasco, S. dir (2002).

l'evolució temporal de la producció, les principals temàtiques i els autors/es que les han tractades, per aproximar-nos a una valoració dels interessos de l'acadèmia que s'ha anat especialitzant en l'estudi de les migracions a Catalunya i Espanya.

Un primer indicador del pes que s'adjudica a les migracions procedents de l'Àfrica negra és l'evident manca de dades per a poder fer descripcions generals o contextualitzacions sobre les diferents nacionalitats o col·lectius procedents d'Àfrica negra. El tractament estadístic majoritari com a grup homogeni sota l'etiqueta "resta d'Àfrica" o simplement "Àfrica" contribueix a dificultar la identificació d'investigacions específiques i invisibilitza i desdibuixa les especificitats dels fluxos i grups migrants sobre els quals s'investiga.

Pel que fa a l'objecte d'estudi, als primers períodes en el que els investigadors/es van centrar el seu interès pel fenomen migratori, el volum de publicacions es referien a *migrants* en general, i les poques publicacions que es referien a algun grup determinat es centraven en població procedent d'Àfrica -marroquins i subsaharians- i diferents nacionalitats llatinoamericanes. Més recentment, en canvi, sí que s'ha produït un decreixement en la producció i, aparentment, en l'interès de la investigació sobre aspectes particulars de les migracions de l'Àfrica subsahariana.

Les temàtiques abordades majoritàries són vinculades amb les condicions a la societat receptora, tema indagat des de l'inici de l'estudi de les migracions negroafricanes. En un primer moment observem també com destaca l'interès pels processos adaptatius, fins a inicis del nou mil·lenni, i a partir d'aleshores es tracten qüestions vinculades al transnacionalisme, molt més abordat per a altres grups de migrants.

En relació amb el volum de publicacions, hem constatat que la producció es manté més o menys estable, amb un lleuger creixement, en tot cas proporcionalment inferior a la producció general o sobre altres col·lectius, i per tant decreixent en pes específic.

Així doncs, es pot afirmar que l'evolució de la producció segueix en paral·lel la història dels assentaments de diferents grups de població immigrant a l'estat. L'acadèmia s'ha interessat per estudiar preferentment aspectes relacionats amb la immigració dels grups majoritaris sense tenir en compte les problemàtiques específiques que afecten a grups i col·lectius específics, com els que representa la població procedent de l'Àfrica subsahariana, situacions que justament per ser viscudes per un sector de població minoritari poden restar ocultes, i que farien els resultats de les recerques més rellevants.

Amb tot, cal analitzar si aquesta afirmació es pot sostenir també si revisem la producció en temàtiques específiques que han estat centrals en la recerca sobre immigració: mercat de treball, salut i educació. Això ens permetria descartar que aquesta aparent progressiva pèrdua d'interès de l'acadèmia, independentment de l'augment de les problemàtiques viscudes pels migrants negroafricans, hagi estat causada per l'especialització en qüestions referents a les migracions i valorar-ne les implicacions. Però aquest exercici haurà de ser objecte d'un altre treball⁶ que excedeix l'objectiu i l'espai d'aquest article.

⁶ Vegeu Narciso, L. (2011), *Quaderns-e de l'ICA*, en preparació.

REFERÈNCIES⁷

- Al-Ali, N. & Koser, K. (2002). Transnationalism, international migration and home in Al-Ali, N. & Koser, K (Eds.), *New approaches to migration: Transnational communities and the transformation of home*, London: Taylor & Francis Books, pp. 1-14.
- Alvear, B. (2008). Los flujos migratorios actuales en África Subsahariana: el predominio de la migración intra-africana sobre la extra-africana. *Documento de trabajo*, nº 50/2008. Real Instituto el Cano.
- Bardají Ruiz, F. (2006). *Literatura sobre inmigrantes en España*. Observatorio Permanente de la Inmigración. Ministerio de trabajo y asuntos sociales.
- Beck, U. (2000). The cosmopolitan perspective: Sociology in the Second Age of Modernity in *British Journal of Sociology*, núm. 51, pp.79-107.
- Cachón, L. (2003) La inmigración en España: los desafíos de la construcción de una nueva sociedad, en *Migraciones*, núm. 14, pp. 219-304.
- Carrasco, S., (dir) Ballestín, B., Herrera, D., Olivé, C.M. (2002). Infància i Immigració: entre els projectes dels adults i les realitats dels infants, Vol. IV (AADD) *La Infància i les famílies als inicis del S. XXI*. Barcelona: CIIMU.
- Domingo, A. (2007) El segle XXI i la internacionalització de les onades migratòries, a Nadala (2007) *Immigració. Les onades migratòries en la Catalunya contemporània*. Barcelona, Fundació Lluís Carulla, pp.49-61.
- Findley, S.E & Ouedraogo, D.(1993). North or South? A Study of the Senegal River Valley migration patterns, in *IUSSP/UIESP (1993) International Population Conference*, Montreal, 24 August – 1st September, 1993, session 15.5., 33 pp.
- Glick Schieller, N.; Basch, L. & Blanc-Szanton, C. (1995) From Immigrant to Transmigrant: Theorizing transnational migration in *Anthropology Quarterly*, núm. 68, pp. 48-63.
- Gómez Fayrén, J. y Bel Adell, C. (2000) Inmigración y extranjería en España y su incidencia territorial, en *Papeles de Geografía*, núm. 31, Dept. de Geografía, Universidad de Murcia.
- Jabardo, M. (2004). Ciudadanía transnacional y ciudadanía de grado. La construcción de la africanidad más allá del territorio. A *Actes del Congrés Internacional d'Estudis Africans. IV Congrés d'Estudis Africans del Món Ibèric*. Organitzat per la Generalitat de Catalunya, LISA i ARDA del 12 al 15 de gener de 2004
- Kaplan Marcusán, A. (1993). *Aproximaciones descriptivas a la situación de origen de los inmigrantes de la región de Senegambia*. Tesis doctoral UAB.
- (1998). *De Senegambia a Cataluña: procesos de aculturación e integración social*. Fundación "La Caixa" ISBN 84-7664-605-4. IE510.

⁷ La bibliografía citada al cos del text no s'inclou en aquest apartat per evitar repeticions innecessàries.

Mendiguren, B. (2005). *Inmigración, medicalización y cambio social entre los soninké: El caso de Dramané (Mali)*. Tesis doctoral Dir. M. L. Esteban. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.

- (2010) “Más allá del tiempo y del espacio: la solidaridad como pilar secular y transnacional de la reproducción familiar y social soninké”, *Revista Historia* nº 51: Questões & Debates. Editora UFPR.

Parella, S. (2007). “Mercat de treball i població immigrada a Catalunya”, a T. Montagut (coord.) *Societat Catalana 2007*, Barcelona: IEC/ACS.

Portes, A., Guarnido, L.E. y Landolt, P. (1999). The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field, in *Ethnic and Racial Studies* 22: 217-137.

Rodríguez, D. (2002) Aquí y allí: transmigración y replanteamiento de la dicotomía origen/destino a través del caso de la población senegambiana residente en Cataluña, en *Congreso sobre la inmigración en España La inmigración en España: contextos y alternativas* (3º. 2002. Granada). -. Vol. 1: Resúmenes de ponencias y comunicaciones. IE128. Granada: Universidad de Granada, Laboratorio de Estudios Interculturales.